

“SHARHUL HADIS” ILMINING SHAKLLANISH VA RIVOJLANISH TARIXI

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i03.043>

Hamroqulova Robiyaxon Rasuljon qizi

*O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik
akademiyasi tayanch doktoranti*

robiya127@gmail.com

+998977034402

Annotatsiya. Mazkur maqolada “Sharhul hadis” ilmining tarixiy shakllanish va rivojlanish jarayonlari tahlil qilinadi. Unda hadis sharhining dastlabki ko‘rinishlari Payg‘ambar (s.a.v.), sahobalar va tobeinlar davriga borib taqalishi, keyinchalik esa hadislarning tadvin davrida shakllanib, alohida ilmiy yo‘nalish sifatida rivojlanib borgan yoritiladi. Xususan, hijriy IV (milodiy VIII) asrda ushbu ilmning mustaqil fan sifatida shakllanishi, uning metodologik asoslarining mustahkamlanishi va ilmiy tizimga aylanishi ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: “Sharhul hadis”, tarixiy rivojlanish, hadis ilmlari, tadvin davri, hadis sharhi, fiqh al-hadis, g‘arib al-hadis, muxtalif al-hadis, isnod, metodologiya.

Abstract. This article analyzes the historical formation and development of the science of Sharh al-Hadith. It traces the early forms of hadith interpretation back to the time of the Prophet (p.b.u.h.), the Companions, and the Successors, and explains how it later took shape during the period of hadith compilation and developed into a distinct scholarly discipline. In particular, it highlights the 4th century AH as a crucial stage when this science emerged as an independent field, its methodological foundations were strengthened, and it evolved into a structured system of knowledge.

Keywords: Sharh al-Hadith, historical development, hadith sciences, compilation period, hadith interpretation, fiqh al-hadith, gharib al-hadith, mukhtalif al-hadith, isnad, methodology.

Аннотация. В данной статье анализируются процессы исторического становления и развития науки «шарх аль-хадис». Показано, что её первоначальные формы восходят к эпохе Пророка (мир ему), сподвижников и табиinov, а затем в период кодификации хадисов она оформилась и развивалась как отдельное научное направление. Особое внимание уделяется IV веку хиджры, когда данная наука окончательно сформировалась как самостоятельная дисциплина, укрепила свои методологические основы и превратилась в целостную научную систему.

Ключевые слова: шарх аль-хадис, историческое развитие, хадисоведение, период кодификации, толкование хадисов, фикх аль-хадис, гариб аль-хадис, мухталиф аль-хадис, иснад, методология.

Kirish. Hadislar islom ta’limotning Qur’ondan keyingi asosiy manbasi sifatida nafaqat rivoyat qilinishi, balki to’g’ri anglanishi va talqin etilishini ham talab qiladi. Vaqt o’tishi, ijtimoiy muhitning o’zgarishi hamda arab tilining tabiiy ravishda rivojlanishi natijasida hadis matnlarini tushunishda muayyan murakkabliklar yuzaga keldi. Shu ehtiyoj “Sharhul hadis” ilmining yuzaga kelishiga zamin yaratdi.

“Sharhul hadis” hadis ma’nolarini arab tili qoidolari va shar’iy usullar asosida bayon qilishdir [1:955]. “Sharhul hadis” ilmi hadis matnlarining mazmunini chuqur va izchil tarzda ochib berishga qaratilgan ilmiy faoliyatni anglatadi. U faqatgina so‘zma-so‘z tarjima yoki oddiy izoh bilan cheklanmay, balki hadis matnini arab tili qoidolari – nahv, sarf, balog‘at kabi lingvistik mezonlar asosida tahlil qilishni, shuningdek, shar’iy usullar – ya’ni fiqhiy qoidalar, usul al-fiqh tamoyillari va aqidaviy mezonlar asosida to’g’ri talqin etishni nazarda tutadi. Mazkur ta’rifdan kelib chiqadiki, hadis sharhi nafaqat tilshunoslikka, balki islom ilmlari majmuasiga tayanadigan murakkab va ko‘p qirrali jarayon hisoblanadi. U hadisning lafziy tuzilishi bilan bir qatorda, uning hukmiy, axloqiy va ijtimoiy jihatlarini ham ochib berishga xizmat qiladi. “Sharhul hadis” ilmi hadislarini to’g’ri anglash, ularning maqsad va hikmatlarini yoritish hamda amaliy hayotga tatbiq etishda muhim nazariy va metodologik asos vazifasini bajaradi.

Asosiy qism. Ushbu ilmni birinchi bo‘lib Hokim Naysoburiy (vafoti hijriy 405/milodiy 1014) o‘zining “Ma’rifat ulum al-hadis” asarida zikr qilgan. U shunday deydi: “Bu ilmning yigirmanchi turi — ilgari zikr qilingan hadisning sahihligini taqlid va gumon bilan emas, balki puxta va aniqlik bilan bilishdan keyin — hadis fiqhini bilishdir. Chunki u bu ilmlarning samarasidir va shariat u bilan barpo etilgandir” [2:257].

Hadis sharhining ahamiyati va hadis ilmlaridagi o‘rniga qaramay, Hokim Naysoburiydan keyin hadis ilmlari haqida tasnif qilgan ko‘pchilik olimlar uni alohida hadis ilmlari qatorida zikr qilmaganlar. Uni zikr etgan va ishora qilganlardan biri — Qozi Iyoz (vafoti hijriy 544/milodiy 1149) bo‘lib, u “Al-Ilma’ ila ma’rifat usul ar-rivoya va taqyid as-sama’” asarida hadis ilmlarini sanab o‘tar ekan, shunday deydi: “Keyin hadisni chuqur anglash, uning matn va ma’nolaridan hikmat va hukmlarni chiqarish, murakkab lafzlarini eng yaxshi ta’vil bilan ravshan qilish, turlicha rivoyatlarini mufasssal jihatlar asosida muvofiqlashtirish va o‘rniga qo‘yish ham hadis ilmlaridandir” [3:5].

Hoja Xalifa nomi bilan mashhur Mustafo ibn Abdulloh (vafoti hijriy 1068/milodiy 1657) ham ushbu ilmga ishora qilib, ““Sharhul hadis” ilmi hadis tarmoqlaridandir” deya qayd etadi [4:1036]. Hadis sharhi hadis ilmlaridagi muhim va zarur yo‘nalishlardan biri bo‘lishiga qaramay, u har doim ham mustaqil ilm sifatida tasnif etilmagan. Shunga qaramasdan, Hokim Naysoburiy, Qozi Iyoz, Hoja Xalifa kabi olimlar o‘z asarlarida hadisni chuqur anglash, uning ma’no va hukmlarini ochib berish, rivoyatlar orasini muvofiqlashtirish kabi masalalarni hadis ilmlarining tarkibiy qismi sifatida e’tirof etganlar. Bu esa hadis sharhi amaliy jihatdan hadis

ilmlarining ajralmas bo‘lagi ekanini, ayniqsa matnni tushunish, undan fiqhiy va axloqiy natijalar chiqarishda markaziy o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Muhokama. “Sharhul hadis” ilmi mustaqil ilm sifatida keyinroq shakllangan bo‘lsa-da, uning amaliy ko‘rinishlari Payg‘ambar (s.a.v.) davrlariga boradi. U zot o‘zlari hadislardagi jummalarni izohlab, sharhlab berganlar. Keyin sahobiylar, ulardan so‘ng tobe‘inlar ham hadislarini boshqalarga so‘zlab, o‘zlaridan izoh va sharh qo‘shganlar. Tadvin asri olimlari hadis matnlarini izohlash, g‘arib so‘zlarni sharhlash, isnodlarni tahlil qilish hamda ulardan fiqhiy va tarbiyaviy natijalar chiqarishga katta e‘tibor qaratganlar

Ma‘lumki, Payg‘ambar (s.a.v.), sahobalar va tobeinlar davrida yozilgan ma‘lumotlar tartibli, boblarga ajratilgan holda tasnif etilgan emas. Balki ular faqat yodlash va keyinchalik murojaat qilish uchun yozib borilgan. So‘ngra, tobeinlardan keyingi davrda turli tasniflar yuzaga keldi, ilm ahli orasidan bir guruh ulamolar Payg‘ambar (s.a.v.)ning so‘zlarini jamladilar, ayrimlari esa sahobalarning so‘zlarini to‘pladilar [5:341].

Bu fikrga Xatib Bag‘dodiy (vafoti hijriy 463/milodiy 1071) quyidagi so‘zlari bilan ishora qiladi: “Ilm dastlab yozib qo‘yilgan, tasnif qilingan ilm emas edi, shuningdek sahoba va tobeinlarning dastlabki davrida kitoblar va boblarga ajratilgan asarlar ham mavjud emas edi. Bu ishni keyinchalik ulardan keyingi avlod amalga oshirdi, so‘ngra keyingi kelganlar bu yo‘ldan bordilar”.

Yuqoridagilardan ma‘lum bo‘ladiki, tasnif (ya‘ni ilmni tartibga solish, tarmoqlarga ajratish) jarayoni tobeinlar davrining oxirlarida boshlangan. Tobeinlardan keyingi avlod davrida esa bu ish yangi yo‘nalish olib, o‘ziga xos uslubda rivojlandi. Bu davrda Muhammad (s.a.v.) hadislarini boblarga ajratilgan holda jamlash bilan birga, sahobalar va tobeinlarning so‘zlari hamda ularning fatvolari, shuningdek hadislardan chiqadigan fiqhiy xulosalar ham qo‘shib yozildi. Bu esa ushbu bosqichni hadis sharhi (sharhul hadis) ilmining dastlabki ko‘rinishlaridan biri deb hisoblashga asos bo‘ladi, garchi u hali mustaqil kitob shaklida ajratilmagan bo‘lsa ham.

Xatib Bag‘dodiy bu holatga ishora qilib, hadislarini jamlashning ikki usulini bayon qiladi: Olimlardan ba‘zilari hadislarini fiqhiy boblar asosida, hukmlar va masalalarga ko‘ra tartiblaydi. Boshqalari esa ularni isnod (rivoyat zanjiri) asosida jamlaydi, ya‘ni har bir sahobaning rivoyat qilgan hadislarini alohida-alohida bir joyga to‘playdi.

Fiqhiy tartibni tanlagan olim kishi hadislarini turlariga qarab ajratadi: masalan, ro‘za bilan bog‘liq hadislarini boshqa kitobda, shuningdek haj, namoz, tahorat, zakot va muomalot (ijtimoiy-huquqiy munosabatlar)ga oid hukmlarni alohida boblarga ajratadi. Har bir tur uchun mustaqil boblar ochadi va ularda avvalo musnad (to‘liq isnodli) hadislarini keltiradi, so‘ngra mursal va mavquf rivoyatlar bilan davom ettiradi, hamda bu borada o‘zidan avvalgi faqihlarning qarashlarini ham bayon qiladi. Muallif faqat ishonchli, roviylari adolatli va rivoyatlari mustahkam bo‘lgan hadislarini kiritadi. Agar biror bobda musnad hadis topilmasa, faqat mavquf yoki mursal rivoyatlar bilan kifoyalanmaydi. Bu ikki usul esa salaf olimlar kitoblarida eng ko‘p uchraydigan yo‘llardandir.

Ushbu turga misol sifatida “Muvatto”ni keltirish mumkin. Chunki u o‘sha bosqichda tasnif qilingan asarlarning eng buyuklaridan biri [6:273], balki hozirgacha yetib kelgan eng qadimiysidir. Mazkur asarni Molik ibn Anas (vafoti hijriy 179/milodiy 795) yuqorida ishora qilingan uslub asosida yozgan: unda fiqhiy boblarga ajratish mavjud bo‘lib, sahobalar va tobeinlarning asarlari (so‘zlari) ham kiritilgan. Shuningdek, u ko‘pincha o‘zining fiqhiy qarashlarini ham bayon qilib, keltirgan hadislarini ular bilan mustahkamlagan. Shu jihatdan u tartib va tadvin jihatidan mukammal bo‘lib, hatto “fiqh va hadisda yozilgan ilk asar” sifatida e’tirof etilgan.

Shuni ham ta’kidlash kerakki, “Muvatto” yozilganidan buyon hozirgi kungacha olimlar tomonidan katta e’tibor bilan o‘rganilib kelinmoqda. Unga ko‘plab sharhlar, hoshiyalar va izohlar yozilgan. Bizgacha yetib kelgan ilk sharhlardan biri — Abdulmalik ibn Habib Andalusiyning sharhi bo‘lib, u “Tafsir g‘arib Muvatto” nomi bilan mashhur.

Keyinchalik bu asarga yozilgan sharhlar davom etib bordi va “sharhul hadis” ilmining dastlabki namunalaridan biri sifatida e’tirof etildi.

Shuningdek, ushbu jarayonda “g‘arib al-hadis” (hadisdagi noyob yoki tushunilishi qiyin so‘zlarni izohlash), “muxtalif al-hadis” (zohiran qarama-qarshi ko‘ringan hadislarini muvofiqlashtirish) kabi yo‘nalishlarda yozilgan asarlarni ham alohida tilga olish muhim. Ayniqsa, hijriy II (milodiy VIII) asrda va undan keyingi davrda yozilgan bunday asarlar “sharhul hadis” ilmining rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan, chunki ular o‘zaro chambarchas bog‘liq edi.

Natija va tahlillar. Hijriy IV (milodiy X) asr esa hadis sharhlarining shakllanishi va keng rivoj topishida muhim bosqich hisoblanadi. Bu davr olimlari hadis sharhining asoslarini mustahkamlab, uning usullarini aniqlab berdilar va shu orqali ushbu ilmning poydevorini yanada mustahkamladi.

Bu yo‘nalishda ilk asar yozganlardan biri sifatida Ibn Jarir Tabariy (vafoti hijriy 310/milodiy 923) zikr qilinadi. U o‘zining “Tahzib al-asar va tafsil ma’ani al-sabit an Rasululloh min al-Axbor” nomli asarida Payg‘ambar (s.a.v.)dan rivoyat qilingan hadislarini tartibga solib, ularning ma’nolarini bayon qilish va izohlashni maqsad qilgan. Asarning nomidan ham muallifning aynan ma’nolarni tushuntirishga alohida e’tibor qaratgani ko‘rinadi. Bu asar hadis sharhlovchilari tomonidan keng foydalanilgan muhim manbalardan biri bo‘lib, hatto Ibn Hajar Asqaloni (vafoti hijriy 852/milodiy 1449) ham “al-Fath al-Boriy” asarida undan ko‘p iqtiboslar keltirgan. Bu asar haqida Xatib Bag‘dodiy: “Unga o‘z yo‘nalishida teng keladigan asar ko‘rmadim”, — degan [7:161]. Ammo olim asarini to‘liq tugatishga ulgurmasdan vafot etgan [8:273].

Tadqiqotchilar hadis sharhiga bag‘ishlab, birinchi asar yozgan odam sifatida Abu Sulaymon Xattobiyni (vafoti hijriy 388/milodiy 988) ko‘rsatadilar. U “Ma’alim as-sunan” nomi bilan Abu Dovud Sijistoniyni “Sunan”ini, “A’lam al-hadis” nomi bilan Muhammad ibn Ismoil Buxoriyni “Sahih” asarini sharhlagan. Aynan u hadislarini sharhlashda yangi bosqichni boshlab berdi. Uning bu ishga qo‘l urishiga ikki sabab bo‘lgan:

- Birodarlari undan hadislar kitobini sharhlab berishni so‘rashgan.
- Hadis kitoblarining ulug‘ darajasi va ahamiyati.

Bu haqda u shunday deydi: “Abu Dovudning ‘Sunan’ kitobi sharaflı kitob bo‘lib, hadis ilmida unga o‘xshash asar yozilmagan. U barcha insonlar tomonidan qabul qilingan, turli mazhab ulamolari o‘rtasida hakam bo‘lgan. Iroq, Misr, Mag‘rib va boshqa ko‘plab yurtlarda unga amal qilingan. Unda ilm asoslari, sunnatlarning muhim masalalari va fiqhiy hukmlar jamlangan. Undan oldin ham, undan keyin ham unga teng keladigan asar yozilmagan. Men esa bu kitobdagi hadislarini imkonim boricha sharhlab, ularning ma‘nolarini ochib berdim, olimlar fikrlarini zikr qildim va ixtiloflarini bayon qildim” [9:6].

So‘ngra Abu Sulaymon Xattobiy Muhammad ibn Ismoil Buxoriyning “Sahih” kitobiga murojaat qilib, uni sharhladi. Uning bu sharhi go‘yo “Ma‘alim as-Sunan” asariga qo‘shimcha sifatida bo‘ldi. Buni u o‘z muqaddimasida quyidagicha izohlaydi: “Men ushbu kitobdagi murakkab va tushuntirish talab qiladigan hadislarini sinchiklab ko‘rib chiqdim va ularning ba‘zilariga “Ma‘alim as-Sunan” kitobimda allaqachon to‘xtalib o‘tganimni, u yerda ularni batafsil sharhlab, keng izoh berganimni ko‘rdim. Agar men u hadislarini bu kitobda sharhlash jarayonida butunlay tark etib, ularni eslatmasam, faqat oldingi kitobimga ishonib qoldirgan bo‘lsam – bu ushbu kitobning haqqiga xiyonat bo‘lar edi. Chunki bu kitob ayrim kishilarga yetib borishi, boshqa kitob esa ularga yetib bormasligi mumkin. Ba‘zi kishilar birini o‘qishni xohlab, boshqasiga qiziqmasligi ham mumkin. Agar men bu yerda oldingi kitobda keltirilgan barcha narsalarni yana takrorlasam, bu kitobni ortiqcha takror bilan cho‘zgan va uni o‘quvchini zeriktirgan bo‘lar edim. Shu bois men uchun eng to‘g‘ri yo‘l shuki, oldin sharhlangan ayrim hadislarini bu yerda qisqacha eslatib o‘tish, u yerda bayon qilingan ma‘nolarni ixcham tarzda keltirish va imkon qadar ularga yangi foydalar qo‘shish, ma‘nolarini yanada mustahkamlashdir” [10:104-105]. Xattobiydan keyin hadis sharhlari ko‘payib bordi.

Hadislarga sharh yozishning kechroq shakllanishi bir necha omillar bilan izohlanadi: dastlabki davr olimlari asosan hadislarini jamlash, yozib olish va tartibga solishga e‘tibor qaratganlar, chunki ular Payg‘ambar (s.a.v.) davriga yaqin bo‘lganliklari sababli hadislarini tushunishda katta qiyinchiliklarga duch kelmaganlar. Shuningdek, ular Rasululloh (s.a.v.)ning so‘zlariga boshqa gaplar aralashib ketishidan ehtiyot bo‘lib, hadis bilan birga sharh yozishni ma‘qul ko‘rmaganlar. Bu borada Ibn Rajab Hanbaliy ayrim olimlar dastlab hadisga izoh qo‘shishni yoqtirmaganini, faqat keyinchalik Muhammad ibn Iso Termiziy kabi olimlar o‘z asarlarida fiqhiy izohlar keltira boshlaganini ta‘kidlaydi. Biroq vaqt o‘tishi bilan jaholatning kengayishi, bid‘atlarning paydo bo‘lishi, arab tilining zaiflashuvi va musulmon jamiyatining kengayishi natijasida hadislarini tushuntirish zarurati kuchaydi. Xossatan, Abu Sulaymon Xattobiy ham uch asrdan so‘ng hadis ilmi ulamolarining kamayishi va xatolarning ortishi tufayli sharhga ehtiyoj tug‘ilganini qayd etadi. Natijada olimlar hadislarining ma‘nolarini izohlash, g‘arib so‘zlarni tushuntirish va ilmni keyingi avlodlarga aniq yetkazish maqsadida sharhlarni yozishga kirishdilar.

Xulosa. “Sharhul hadis” ilmi hadislarni chuqur anglash va ularning ma’nolarini to‘g‘ri talqin etish zarurati natijasida yuzaga kelgan. Ilmning dastlabki ko‘rinishlari Payg‘ambar (s.a.v.), sahobalar va tobeinlar davrida amaliy tarzda namoyon bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik tadvin davrida tizimli va metodologik asoslarda shakllangan. Hijriy IV asrda u mustaqil ilm sifatida o‘z o‘rnini aniqlab, hadis ilmlari tizimida muhim yo‘nalishga aylangan. Hokim Naysoburiy, Qozi Iyoz, Xattobiy va Tibiy kabi olimlar hadis sharhini faqat rivoyat bilan cheklanmay, matni, hukmlari va ijtimoiy-axloqiy jihatlarini tahlil qilish orqali rivojlantirishgan. Shu tariqa, hadis sharhi nafaqat tilshunoslik, balki fiqhiy va aqidaviy asoslarni ham o‘z ichiga olgan ilmiy yo‘nalishga aylangan. “Sharhul hadis” ilmi tarixiy bosqichlarda shakllanish va mustahkamlanish jarayonidan o‘tgan bo‘lib, bugungi kunda ham hadislarni tushunish va amaliy hayotga tatbiq etishda markaziy o‘rin egallaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mu’jam mustalahat al-ulum ash-shar’iya. – Ar-Riyod: Maktaba al-malik Fahd al-vatoniyy, 2017.
2. Abu Abdulloh Muhammad ibn Abdulloh Hokim Naysoburiy. Ma’rifat ulum al-hadis. – Ar-Riyod: Maktaba al-ma’arif li-n-nashr va-t-tavzi’, 2010.
3. Qozi Iyoz ibn Musa Yahsubiy. Al-Ilma’ ila ma’rifat usul ar-rivoya va taqyid as-sama’. – Qohira: Dor at-turos, 1970. – B.
4. Hoja Xalifa, Mustafo ibn Abdulloh. Kashf az-zunun a’n asma al-kutub va-l-funun. – Bayrut: Dor ihya at-turos al-a’robiy. II jild.
5. Ibn Rajab Hanbaliy. Sharh ilal termiziy. – Az-Zarqo: Maktaba al-manar, 1987. I jild.
6. Ahmad ibn Aliy Xatib Bag’dodiy. Axlaq ar-roviy va adab as-some. – Bayrut: Muassasa ar-risala. 1996. II jild.
7. Ahmad ibn Aliy Xatib bag’dodiy. Tarixi Bag’dod. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 2004. II jild.
8. Muhammad ibn Ahmad Zahabiy. Siyar a’lam an-nubalo. – Bayrut: Muassasa ar-risola, 1996. XIV jild.
9. Abu Sulaymon Ahmad ibn Muhammad Xattobiy. Ma’alim as-sunan. – Halab: Muhammad Rog‘ib at-Tobbax, 1932. I jild.
10. Abu Sulaymon Ahmad ibn Xattobiy. A’lam al-hadis. – Makka: Jamia’ Umm al-Quro, 1988. I jild.